

Олександр КРИВОШИЙ

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:[94:355] (477)-055.2*1882/1906”

Сюжети з історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя у часописі “Киевская старина” (1882–1906 рр.)

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні диктує необхідність поглибленого аналізу історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від існуючих стереотипів та хибних інтерпретацій. Серед недостатньо досліджених сегментів української історіографії перебуває історія жінок козацького Запорозжя як напрям історичного знання, об’єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорозжя – історико-географічної області на Півдні України [1], їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Реконструкція науково-творчої спадщини вчених, пов’язаної із вивченням становища жінки в запорозькому козацькому соціумі в контексті історичного, правового, етнокультурного, соціологічного, антропологічного вимірів відкриває можливість відтворення нових фемінологічних моделей науки в поєднанні з факторами простору і часу.

Завданням статті є дослідження проблеми воєнної повсякденності [2] ординарних жінок козацького Запорозжя, її постановки і розв’язання у працях істориків, авторів часопису “Киевская старина”, наукова спадщина яких цілеспрямовано або фрагментарно відображала інтерес дослідників до вище означеної проблематики. Об’єктом дослідження стали статті авторів журналу “Киевская старина”, із позиціонованою воєнно-історично-фемінологічною компонентою. Предметом статті є вивчення способу розв’язання авторами публікацій, проблеми присутності/неприсутності в культурному просторі козацького Запорозжя типологізованих сценаріїв воєнної повсякденності пересічних жінок.

Відтак, у науково-творчому доробку істориків будемо шукати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші “сліди” [3]

воєнної повсякденності жінок дніпровського Низу. Розгляд цього масиву джерел під кутом зору присутності в культурному просторі козацького Запорозжя жіночої складової відразу ж відкриває цілу недосліджену “планету” під назвою “Історія жінок козацького Запорозжя” [4] в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Зрозуміло, що запропонована назва, певною мірою, умовна і є зручним маркуванням, яке дає розмежовувати сутності. Проте запровадження цього терміна дає також змогу “бачити” в культурних практиках козацького Запорозжя “сліди” жінок та виокремлювати досвід їхньої участі у буденних практиках козацького життєстрою. Підкреслимо, що проблема присутності “слідів” жіночої повсякденності у традиціях запорозького козацького соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція, як правило, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить, і легітимізуватися [5, с. 22].

Інтерес до вивчення повсякденної історії жінок козацького Запорозжя в українській історіографії почався з дослідження одного із суперечливих і водночас актуальних питань, а саме проблеми присутності/неприсутності жіночої складової в культурному просторі Запорозжя. Одним із перших до розробки цієї теми долучився Аполлон Скальковський (1808–1898). У 1841 р. він опублікував працю “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” [6, с. 437] в якій авторитетно заявив, що стосунки запорожців з жінками зводились до “безшлюбного” статусу запорожців та насмішувато-парубочого трактування козаками прекрасної статі [7, с. 60, 74, 151, 210, 211]. Історик твердив, що козакам-запорозжя заборонялось не лише одружуватись, бо козак “за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою” [7, с. 211], а й приводити жінок в межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Виключивши жінок із побуту запорожців, А. Скальковський остаточно перетворив запорозьке козацтво на лицарський орден, головною соціальною функцією якого було боронити рубежі християнського православного світу від зазіхань з боку ісламу та католицизму. Близькими до погляду А. Скальковського у своїй оцінці становища жінки в запорозькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша [8] та Д. Мордовцева [9], які побачили світ в середині XIX ст. Інтерес до нього дослідники зводили до козацького аскетизму та виголошеної

П. Кулішем тези “Не ступай, бабо, ногою у січовий Кіш, лучче в домовину” [10, с. 417]. Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночої складової в культурному просторі Запорозжя. І це при тому, що протягом XVI–XVII ст. в літературі, музиці та інших культурних практиках Польсько-Литовської держави складався образ шляхетної жінки-воїниці [11], мужньої захисниці східних степових кордонів Речі Посполитої [5, с. 22–25]. В межах колишніх Запорозжя існувала мережа топонімів, які були семантично пов’язані з присутністю жіночої складової [12], а колективна пам’ять українців (контент національної пам’яті) [13] на кінець XIX ст. продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про воєнну активність пересічних жінок козацького Запорозжя [14]. Характерною рисою сформульованої А. Скальковським та П. Кулішем концепції була повна маргіналізація досвіду участі пересічних жінок у різного роду військових змаганнях козацтва [15].

Розгляд публікацій журналу “Киевская старина” в контексті історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя видається особливо актуальним [16] з огляду на те, що саме на його сторінках було започатковано перший в українській історіографії дискурс “жіночого запорозького” [17], який вибудовував парадигму “бачення” жіночої історії, спираючись, головню, на національні культурні цінності.

Цей дискурс був представлений науково-творчим доробком В. Антоновича [18, с. 873–876], Й. Ролле [19, с. 268–309], І. Пономарьова [20, с. 587–588], В. Каллаша [21, с. 196–197], О. Левицького [22, с. 65–68]. Характерною рисою публікацій цих істориків була різнобарвна палітра воєнної повсякденності жінок “українного” пограниччя Речі Посполитої XVI–XVII ст. та суперечливих жіночих образів. Хоча “Киевская старина” надрукувала найбільшу кількість матеріалів, що стосуються історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя, і започаткувала на своїх сторінках унікальний для української історіографії кінця XIX ст. історично-фемінологічний дискурс “жіночого запорозького”, проте ця наукова спадщина і досі залишається поза увагою української історіографії [23, с. 95–110].

Різноманітні за змістом, жанром і формою публікації “Киевской старины” із позиціонованою воєнно-фемінологічною компонентою охоплювали досить широкий спектр проблем – від реконструкції окремих сценаріїв фронткової повсякденності шляхетних жінок “українного” пограниччя XVI–XVII ст. до буденних практик воєнної повсякденнос-

ті ординарних жінок козацького Запорозжя. Зрозуміло, вони не були рівноцінними ні за глибиною порушених проблем, ні за характером та науковою значущістю. Проте, акцентуючи увагу учених і широкої читацької аудиторії на повсякденному житті жінок ранньомодерної України в умовах воєн, революцій та локальних збройних конфліктів, слугували подальшому розвитку досліджень у цій галузі історичного знання.

Першим до осмислення проблеми повсякденного життя жінок України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів другої половини XVII ст. вдався О. Лазаревський [24, с. 213–214]. На сторінках січневого номера журналу за 1882 р. він оприлюднив сюжет про повсякденні практики третьої дружини гетьмана Богдана Хмельницького Ганни Золотаренко. Історик звернув увагу на той факт, що “гетьманша”, за мовчазної згоди старшинського оточення, перебирала на себе повноваження “полновластного правителя страны” – гетьмана Війська Запорозького Низового і видавала універсали. Зі слів О. Лазаревського, “1655 году июля 22 дня” Ганна Золотаренко видала “универсал от гетмановой Богдановой Хмельницкой Анны, приказующий обывателям прилуцким, в грунта бы до монастыря от княжат Вишневецких наданные и универсалом малжонка (мужа) ей, гетмана Хмельницкого конфирмованные, не втручались и жадных бы перешкод не чинили, под виною тысячи талерей до скарбу войскового и под суровым каранем” [24, с. 214]. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, наголосив історик, що в указаний період, а мова йде про 1654–55 рр., універсали [25] були найважливішими державними документами, що мали характер маніфесту або розпорядчо-адміністративного акта наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів.

На сторінках квітневого, за той же 1882 р., номера журналу світ побачив сюжет І. Новицького про воєнну активність волинської княгині Софії Ружинської [26, с. 58–84]. Історик звернув увагу на той факт, що княгиня Софія, залишаючись, після від'їзду чоловіка, кн. Романа Ружинського, у військо (був гетьманом війська Лжедмитрія II у поході на Москву (1608–1610 рр.)), вдома, так би мовити, “на господарстві” і “соревнуя, вероятно, военной славе своего мужа и желая показать себя вполне его достойною, устроила грандиозный даже для того времени наезд на соседнее имение князей Корецких, местечко Черемошну” [26, с. 78]. Запросивши в головні розпорядники орендатора Ружина пана Кишиштофа Кевлича, а при ньому орендатора Котельні Бодзинського,

вона “собрала вооруженный отряд из бояр и крестьян всех своих имений, заручилась помощью от князя Адама Ружинского и разных соседних владельцев... – всего у нее составилось до шести тысяч человек” [26, с. 78]. З цим загоном “с великой арматой, с пищальми, пушками, ружьями, мушкетами, сагайдаками, с копьями, рогатинами и иным войне надлежащим оружием, конно и пешо, оружно, с знаменами, бубнами, трубами и литаврами, обычаем вражеским” войовнича княгиня Ружинська напала на містечко Черемошну. “Обычаем неприятельским” оточивши замок і місто, а потім “в трубы, сурмы и бубны вдаривши и окрык (галас) великий справивши”, військо княгині взяло їх штурмом після запеклого бою, помордувавши й позабивавши велику кількість населення, “мужчин всех и женщин, без всякой пощады, без Божьего страха, жестоко, безжалостно, с женами, с детьми побили” а Черемошну “до корня спалили и ни во что обернули” [26, с. 78]. Для нас в цьому контексті важливим буде факт усвідомлення автором публікації присутності в культурному просторі “українного” пограниччя Речі Посполитої воєнної повсякденності шляхетних жінок. І. Новицький підкреслював, що саме княгиня “устроила грандиозный наезд”, себто стала його ініціатором (зorganizувала), запросивши в головні розпорядники досвідчених прикордонних урядників, і “собрала вооруженный отряд из бояр и крестьян всех своих имений”. А це означає, що військовому походу передував певний організаційно-підготовчий період – комплекс повсякденно-побутових реалій, що його супроводжували збір і розквартирування шеститисячного війська, військові заготівлі, озброєння, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і військового формування в цілому. Стає очевидним, що саме за “умислом” кн. Ружинської відбувалися комплектація війська, його озброєння та підготовка до походу. У “домових” війнах на території українських воєводств XVI–XVII ст. шляхетські загони (і “почти” магнатів як їхня складова частина) відрізнялися один від одного лише кількістю воїнів та масштабами своєї діяльності. Інколи вони перетворювалися у постійне військо, яке не поступалося королівському найманому війську, забезпечуючи своїм господарям реальну владу і безкарність. Документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості збережених до наших днів актів про маєтки [27, с. 78].

У квітні 1883 р. на сторінках “Киевской старины” було опубліковано рецензію В. Антоновича [28, с. 873–876] на книгу д-ра Антонія І “Niewiasty kresowe” – “Женщины на окраинах”, яка незадовго перед

тим побачила світ у Варшаві. Її автор, майже не відомий українській громадськості, але талановитий польський історик і белетрист Й. Й. Ролле, що друкувався під псевдонімом “D-g. Antoni J” [29], ґрунтовно ознайомившись з комплексом раритетних документальних джерел, звернувся до розгляду проблематики, пов’язаної з історією тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя. Працюючи з документами з приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині, Й. Ролле звернув увагу на той факт, що виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють маловідомі до того сценарії воєнної повсякденності жінок “українного” пограниччя XVI – поч. XVIII ст. Згрупувавши джерельний матеріал, він, крізь призму власного бачення, змалював існуючі в запорозькому козацькому соціумі особливості соціальних відносин та культурних процесів. У працях історика найбільш енергійні жінки східних “кресів” Речі Посполитої поводитись як чоловіки і втілювали гідний для наслідування архетип жінки-воїниці, степової амазонки.

“Побачені” В. Антоновичем в книзі д-ра Антонія І і осмислені в рецензії сценарії воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI – XVIII ст. невдовзі покликали до появи на сторінках “Киевской старины” серію матеріалів, які прямо або опосередковано висвітлювали історію воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України, започаткувавши, таким чином, два історико-фемінологічних дискурси – дискурс “воєнної повсякденності” жінок “українного пограниччя” та дискурс “жіночого запорозького” які ґрунтувалися на національних культурних цінностях. Майже слідом за рецензією, в часописі, під заголовком “Украинские женщины”, світ побачили історичні оповідання Й. Ролле з книги “Niewiasty kresowe” [30, с. 268–309]. Упорядники червневого, 1883 р., номера “Киевской старины” “решились передать читателям в возможно точном переводе те очерки из этой книги, которые представляют типы русской женщины XVI – XVII в., выросшей в пределах Речи Посполитой...” [30, с. 268]. Широкий читацький загал вперше дізнався про те, що українські жінки вищих суспільних станів XVI – XVII ст. брали активну участь у війнах та різноманітних збройних локальних конфліктах, організовували напади, витримували облоги замків, утримували на свої кошти військові загони і на їх чолі часто давали битви. Саме в цій праці історик зробив першу в українській історіографії спробу вписати в контекст історії козацького Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та вику-

пах полонених (тилова повсякденність), що протягом багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Переволочною [30, с. 273]. За словами Йосипа Ролле, в XVI – середині XVII ст. “в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем’янку, яка, заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва кошового викупити з неволі рідну бранку...” [30, с. 273]. Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок в розшуках, обмінах та викупах полонених (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори зі старшинами Запорозької Січі), історик із загального масиву запорозької звичаєвості зумів виокремити елементи досвіду перебування жінок в межах Запорозьких Вольностей та Запорозької Січі. Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в “Киевской старине”, була присвячена жінкам при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст. [31]. На сторінках цієї праці, поміж сценаріями повсякденного життя Українських жінок з елітної верстви другій половині XVII ст., проглядають і окремі типологізовані сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що під час воєнних дій жінкам інколи доводилося шукати сховища в козацьких обозах і ділити з козаками (воїнами) всі труднощі й тривоги мандрівного життя... Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками запорожців. Й. Ролле першим висловив думку про те, що козаки “часто виявляли схильність до одруження” [31, с. 149]. Серед козацьких дружин були “не лише місцеві за походженням (курсив мій. – О.К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть іноді татарки” [32]. Зі слів Й. Ролле, при захопленні м. Тульчина “загони Кривоноса захопили багато гарних жінок та дівчат, як польок, так і єврейок. Одному з другорядних начальників, полковникові Антону, настільки сподобалася княгиня Софія Четвертинська, Чурилівна родом, що, вбивши чоловіка її, він поспішив одружитися з удовою...” [31, с. 149]. Так само, після захоплення Немирова козаки взяли собі за дружин багато вродливих єврейок” [31, с. 149]. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за спостереженням історика, були скоріше нормою, аніж аномалією запорозького козацького життєустрою. Таким чином одружувались не лише рядові козаки, а й козацька старшина.

Про жінок-полонянок історик пише таке: “Спочатку жінки-полонянки становили капітал для переможців, мали визначену ринкову вартість і

відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці” [31, с. 148] проте бували випадки, коли “полонянки прихилили до себе своїх суворих волюдарів і ставали їхніми (козацькими – *О.К.*) дружинами” [31, с. 149].

Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих історичних джерел із приватних і державних архівів Волині й Поділля, Й. Й. Ролле доводив, що в XVI – XVII ст. козаки-запорожці не цуралися ані жінок, ані сімейних стосунків. На думку історика, одруження козаків із захопленими в полон жінками було досить поширеним явищем як серед рядових козаків, так і серед козацької старшини. На території Запорозьких Вольностей перебувала значна кількість як “місцевих” жінок (дружини запорожців, сестри, коханки, полонянки, “відьми”, чародійки, шинкарки, вдови), так і приїжджих (шляхтянки, які провадили розшук полонених, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі, дружини польських офіцерів). Поза цією територією жило ще одне коло прямих контактів (спілкування) козаків-запорожців: матері козаків, дружини, доньки, сестри, кохані, коханки, вдови козаків, а також ворожки, ясновидиці і шинкарки.

З 1887 р. розгляд проблеми тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя зусиллями упорядників часопису “Киевская старина” з історичної переноситься в етнографічно-етнологічну площину. В серпневому номері журналу було надруковано повідомлення І. Пономарьова “Запорожская песня” [20, с. 587–588]. Йшлося про історичну пісню “Ой не знав козак”, в ній розповідається про козака Супруна, який, попав до ординського полону, передає сестрі листа з проханням про допомогу. Сестра козака, довідавшись про те, що він “в неділю до сходу сонця в неволеньку попався”, “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на поміч. Діставшись місця де “Супрун з ордою стявся”, почала Супрунка воювати, брата з неволі визволяти, а “бусурманців в полон гнати”:

Ой не знав козак,
Ой да не знав Супрун,
Та де славонок зажити,
Ой да зібрав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,

Ой, а в неділю до сходу сонця
Та в неволеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в’язати,
Ох і став Супрун превражим бусурманцям
Та всю правдоньку казати.
– Ой не в’яжіте, превражі бусурманці,
Та й назад рученьками,
Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрункове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
– Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
Ой, що ви, хлопці, преудалі молодці,
Нащо нам битися, нащо воюватися,
Будем примиряться.
– Ой підждіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой в чистім полі, широкім роздоллі
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Гей, а не вспіла а рідна сестра

Супрунові листи получитьи,
 Як почала своїм добрим конем,
 Як огнем, летіти.
 – Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
 Чом не дав до сестри знати?
 Почав битись, воювати,
 Не дав сестрі знати.
 Ой не вспіла тая сестра
 З коника упасти,
 Почала бусурманців в полон гнати.
 – Ох і зоставайся здоров, милий брате,
 та давай же ти сестри завчасу вже знати.
 – Сестро ж моя дорогая,
 Яка ж ти слуга сильная!
 (курсив мій. – О.К.) [20, с. 587–588]

Стає очевидним, що особливі умови життя на пограничних землях Речі Посполитої сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. За таких умов повсякденне життя степового населення, як правило, підпорядковувалось військовим принципам організації життєустрою [33].

Подібні обставини життя, як бачимо, відбивались не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те, тогочасна жінка повинна була виявляти “нахил до насильства” [34, с. 12]. Сестра поневоленого козака, отримавши звістку про те, що він в полон “попався”, відразу ж, як бачимо, “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на поміч.

У вересневому за 1887 р. номері “Киевской старини” світ побачив відгук В. Калаша на публікацію І. Пономарьова. Означений відгук мав промовисту назву “Малорусская «паленица»” [35, с. 196–197]. Авторіві статті в сюжеті пісні про козака Супруна і його сестру-рятувальницю вчувся відгомін переказів часів Київської Русі про “палениц” жінок-войовниць – “типе очень обыкновенном в русском былевом эпосе...” [35, с. 196]. Проте він зауважив, що остаточні висновки про присутність в культурному просторі Русі-України жінок-богатирок, билинних “па-

лениць”, заважає зробити “нерозробленість цієї тематики” [35, с. 197] в тогочасній історичній науці. На початку ХХ ст. до розробки теми “жінка і запорозьке козацтво” долучився історик, археограф, архівіст і етнограф О. І. Левицький. Його спостереження щодо присутності “жіночого” у звичаєвому праві козаків-запорожців були зроблені завдяки осмисленню комплексу фольклорних історичних джерел.

1900 р. на сторінках журналу “Киевская старина” побачила світ розвідка О. Левицького “Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв.” (1900) [22, с. 65–68]. У цій статті дослідник розглянув унікальний для українського соціуму початку ХХ ст. випадок можливого укладання шлюбної угоди між запорожцем і жінкою, відбитий у переказі, записаному від колишнього козака Микити Леонти-йовича Коржа [22, с. 67]. За словами оповідача, у м. Самарі (нинішній Новомосковськ) одного разу вели до місця страти засудженого на смерть козака. Зненацька на дорозі з’явилася дівчина під білим покривалом: вона підійшла до засудженого і привселюдно заявила про своє бажання мати його за чоловіка. Процесія зупинилася: люди з цікавістю очікували, що відповідь на це засуджений. Він попросив, аби дівчина зняла покривало. Коли вона це зробила, козак, подивившись в обличчя рятувальниці, вигукнув: “Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, то ліпше на шибениці дати дуба!” – і попросив, аби його вели до місця страти... [22, с. 67]. Дослідник глибоко професійно підходив до джерел, які могли б розкрити “таємниці” народного життя та органічно вписаної до нього жіночої компоненти. Встановивши історичну достовірність вищеописаного звичаю [22, с. 68]. О. Левицький за п’ять років (в січні 1905 р.) знову повертається до цієї неординарної проблематики і робить спробу з’ясувати, “звідки і коли виник у нас (в українських землях. – О.К.) цей оригінальний звичай”. Цій проблемі історик присвятив спеціальну розвідку “Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа” (1905) [36, с. 89–97]. В контексті зробленого відповідно до тогочасних тенденцій часу і місця аналізу письмових і усних джерел О. І. Левицький дійшов висновку, що цей оригінальний звичай був запозичений із звичаєвого права західноєвропейських народів, бо “ні в Литовському статуті, ні в інших діючих у нас юридичних кодексах про нього немає жодної згадки” [36, с. 93]. Проте відповіді на питання коли, як і, головне, звідки відбулось це запозичення, а також, чому запозичений звичай пустив коріння і “прижився” на Запорожжі та в Волинському воеводстві Речі Посполитої, історик не дав. Розглядаючи

описаний звичай крізь призму правових відносин в руському (українському) соціумі першої половини XVII ст., О. Левицький показав себе блискучим правознавцем, архівістом і етнологом, проте заковану в народних переказах та масивах письмових джерел інформацію про вплив військового чинника на повсякденне життя мешканців пограничних руських (українських) земель Речі Посполитої він відрефлексував частково. Будучи автором найбільшої кількості матеріалів, де жіноцтво розглядалось у контексті цивільного права та повсякденності, історик не звернув уваги на той факт, що в усіх виявлених ним джерелах жінка намагається врятувати не цивільну людину, а “оружну” – воїна; козака в переказі, записаному в м. Крупці, запорожця в переказі, записаному від Микити Коржа, гайдука в акті, занесеному до книги гродської Луцької. Отже, злочинців судили не за цивільним правом, бо О. Левицький визнавав, що “ні в Литовському статуті, ні в інших чинних у нас юридичних кодексах про нього (цей звичай. – О.К.) немає жодної згадки” [36, с. 94], а за положеннями звичаєвого права запорожців, під дію яких, як бачимо, потрапляли всі причетні до козацтва військовики. Стає очевидним, що на вищезначених територіях руських (українських) земель Речі Посполитої мешкали носії звичаєвого запорозького козацького (читай – військового) права. Про описаних в переказах жінок відомо лише те, що вони мешкали як у межах Запорозьких Вольностей, так і на Волині і зналися на звичаєвому праві козаків. Хай як, але в розглянутих О. І. Левицьким джерелах тилова повсякденність ординарних жінок козацького Запорожжя виступає як узвичаєний елемент життєстрою войовничого запорозького соціуму.

Стає очевидним, що критичне осмислення масиву історичних джерел, який постійно збільшувався упродовж другої половини XIX – початку XX ст., дало можливість В. Антоновичу, Й. Ролле, О. Левицькому наблизитися до адекватного розуміння запорозького козацького соціуму, аналізуючи його з урахуванням жіночої складової. Таким чином, в українському наративі другої половини XIX – початку XX ст. створювалась основа для реконструкції багатогранного образу повсякденного життя жінок Запорозьких Вольностей, що поставав у воєнно-історичному, історично-правовому, етнографічному, соціальному та культурологічному вимірах.

Спроби упорядників “Киевской старины” відійти від традиційних для російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. схем “бачення” історії жінок України та історії запорозького козацтва від-

крили цілу недосліджену “планету” під назвою “Історія жінок козацького Запорожжя” [37] в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Представлені на сторінках часопису сюжети з історії фронтової і тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя дають уявлення про складну картину жіночої історії, в якій в одних випадках ординарні жінки виступали енергійними, сильними особистостями, здатними виступити в похід, захистити себе, своїх дітей, маєтність і рідний край від нападників, в інших – ставали покірними долі “безпомічними дівами в біді і сльозах”. Особливостями нового для тогочасної соціокультурної традиції образу “воюючої жінки” [38] стали значне розширення меж життєвого простору ординарної жінки, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік–дім–сім’я” та освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей – воїна, лідера мікрогрупи, оборонця дому, рідного краю від загарбників.

Розгляд феміноорієнтованих праць О. Лазаревського, І. Новицького, В. Антоновича, Й. Ролле, І. Пономарьова, В. Каллаша, О. Левицького з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха–автор–текст–контекст неспростовно доводить, що історія жінок козацького Запорожжя прямо співвідноситься з історією воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України та що жінки Запорозьких Вольностей стають “видимими” у форматі історії жіночої повсякденності воєнної епохи [39].

Джерела та література:

1. Запорожжя (Запороги) розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорожжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, будемо мати на увазі, той факт, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов’язані (*природні взаємовпливи*) з уже сформованими традиціями степового життєстрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім’ї) та природне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорожжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєстрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. (Див.:

Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя: Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28).

2. Воєнну повсякденність автор розуміє як комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну роль відіграє “військовий фактор”. До воєнної повсякденності жінок автор відносить *фронткову повсякденність* – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти, а також *тилову повсякденність* – реалії, що їх супроводжували розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін.. Див.: Кривоший О. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4 (406). – С. 66.

3. Французький медієвіст Жорж Дюбі (1919–1996) під шуканням “слідів” розумів пошуки всього того, “що залишили по собі люди минулих часів і ретельний аналіз щонайменших свідчень про минуле”. Див.: Дюбі Жорж. Европа в средние века [пер. с фр. В. Колесникова]. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – С. 10.

4. Термін “Історія жінок козацького Запорозжя” використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об’єктом дослідження якого виступають жінки в історії козацького Запорозжя – історико-географічної області на Півдні України. Жіночу повсякденність козацького Запорозжя автор розглядає як історичну цілісність, свого роду макроструктуру, складовими частинами якої є *фронткова повсякденність* пересічних жінок і *тилова повсякденність* (див. вище, “2”). Ці взаємозалежні макроісторії є, у свою чергу, складовими частинами структури вищого рівня – історії воєнної повсякденності жінок України або жіночої повсякденності епохи ранньомодерних українських катастроф. При цьому жіноча повсякденність (Frauenalltag – нім., *женская повседневность* – рос.) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя жінки, найперша реальність, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, “малий життєвий світ” пересічної жінки, в якому вона живе і взаємодіє з іншими людьми. Йдеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи тощо. Див.: Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Вид. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. – С. 121 – 122; Пушкарева Н. “История повседневности” как направление исторических исследований [Ел. ресурс]: [\[povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm\]\(http://www.povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm\); Белова А. В. Источники по изучению женской и мужской повседневности: содержательные и дискурсивные отличия / А. В. Белова // “Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: Материалы Пятой междунар. научн. конф. Рос. ассоциации исследователей женской истории и Ин-та этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4–7 октября 2012 г., – Москва: ИЭАРАН, 2012. – Т. 1 – С. 45–48.](http://www.perspektivy.info/history/istorija_</p></div><div data-bbox=)

5. Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя: Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20 – 28.

6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорозжского. Извлечена из собственного запорозжского архива / А. Скальковский – Одесса, 1841. – 437 с.

7. Скальковский А. История Новой Сечи, або останнього Коша запорозького / А. Скальковский. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

8. Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш / П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856 – 324 с.; Т. 2. – СПб., 1857. – 355 с.

9. Мордовцев Д. Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1870. – 484 с.

10. Кулиш П. Твори. – Т. 2 / П. Кулиш. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с.

11. В польській та староукраїнській літературі XVI – XVII ст. навіть складається окремих літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як те було звичай у більшості країн Західної Європи) “надзвичайні жінки, які поводяться, як чоловіки” (див.: *Любамирски Л.* “Воинственная женщина” в культуре польско-литовского содружества / Л. Любамирски // *Женщины на краю Европы.* / Под ред. Е. Гаповой. – Минск: ЕГУ, 2003. – С. 33–34) і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Ці жінки успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші “нежіночі” вчинки. Шанований польський поет XVI ст. Ян Кохановський (1530–1584), відображаючи у своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного литовсько-польсько-руського соціуму, мав за переконання тезу про те, що історія слов’ян починається з жінок, воєнничих амазонок, які, прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та українську (руську). (Див.: *Milosz Czeslaw.* The History of Polish Literature. – 2nd ed. – Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983. – P. 63). Подвиги воєнничих амазонок, врешті, стали частиною сарматської ідеології, що її виробила і сповідувала в означений період польсько-литовсько-руська шляхта.

Автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки, звертає увагу на непроминальність давніх скіфських традицій українців, зауважуючи: “Ці запорожці успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра”. (Цит. за: *Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя: Військово-історичний аспект* / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 23).

Зважаючи на те, що в сучасній літературі немає чіткої дефініції терміна *жінка-войовниця*, спробуємо дати таке визначення цього поняття: 1. *Жінка-войовниця, жінка-воїн* – архетипічний образ войовничої жінки яка має сильний характер і займається переважно “чоловічою” справою – війною (хоча інколи й політикою, торгівлею та ремеслом); 2. Озброєна захисниця рідної землі; жінка-боєць, жінка-солдат. Антиподом *жінки-войовниці* є інший штамп – безпомічна діва в біді і сльозах.

12. Чабаненко В. А. Козацтво і українська мова / В. А. Чабаненко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид.2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006 – С. 265.

13. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, що головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили до складу обох імперій в кінці XIX ст., була наявність цінностей *подвійної чи навіть потрійної лояльності*. Імперські держави, як правило, прагнули встановити контроль над пам’яттю українців про минуле, зробити її з вигодою для себе вибірковою: акцентуючи одні сторони історії, вони прагнули змусити до “мовчання” інші, не вигідні для їхніх політичних та економічних інтересів (див.: Дюпон-Мельниченко Ж.–Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття: Навч. посібн. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.–Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров – Львів: Класика, 2001. – С. 15; Богдашина О.

До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини XIX – початку XX ст. / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. ред. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 6–21; Колесник І.І. “Повернення до речей” як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 184).

14. Кривоший О. П Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4. (406). – С. 55–71.

15. Маргіналізація тем “жінка і запорозьке козацтво”, “жінка і українське козацьке військо” в українській історіографії була спричинена як впливом іноземних історіографічних традицій, так і тією обставиною, що цю тему не вважають “своєю” ані військові історики України, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру ранньомодерного українського соціуму, його побут, приватне життя, жіночу та гендерну історію України.

16. Без введення категорії *воєнна повсякденність* жінок, жінка–невидима як жінка в історії запорозького козацтва, про що добре відомо безпосередньо з майже індиферентної до жінок козацького Запорозжя радянської історіографії. Під *воєнною повсякденністю* автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє “воєнний чинник”. Див.: Кривоший О. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4. (406). – С. 66.

17. В цьому контексті мова йде про воєнну повсякденність дружин, доньок, сестер, коханих, коханок, приятельок та полонянок козаків-запорозців.

18. Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: “D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. Д-р Антоний І. – Женщины на окраинах. Варшава 1883 г. / В. Антонович // Киевская Старина (далі – КС). – 1883. – № 4. – С. 873–876.

19. Д-р Антоний І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Антоний I // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309; Його ж: Женщины при Чигиринском дворе / D-r Antoni J. // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; № 2. – С. 282–304; № 3 – С. 512–529.

20. Пономарев И. Запорожская песня / И. Пономарев // КС. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 587–588.

21. К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская “паленица” (женщина богатырь) / В. К-ш // КС. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 196–197.

22. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. / О. Левицкий // КС. – 1900. – № 2 – С. 65 – 68.

23. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Монографія / Л. І. Буряк – К.: Націон. академія управління, 2010. – 368 с.

24. Лазаревський А. Властная гетьманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

25. Універсали видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини. Гетьманські універсали стосувалися справ військових (оголошення походу, сторожова

служба); земельних (підтвердження землеволодіння, розмежування, роздача маєностей); адміністративно-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів). Гетьманські універсали розсилалися по полках, а в копіях – по сотнях. Найчастіше Універсал диктував гетьман, інколи, за дорученням гетьмана, його складали генеральні писарі або військові канцеляристи. Див.: Білостоцький С. Універсали. // Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 978–979.

26. Новицкий И. П. Князья Ружинские / И. П. Новицкий // КС. – 1882. – № 4. – С. 58–84.

27. Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в. (Анализ документальных источников) / Г. В. Боряк: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 287 с.

28. Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: D-г Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. Д-р Антоний І. – Женщины на окраинах. Варшава, 1883 г. / В. Антонович // КС. – 1883. – № 4. – С. 873–876.

29. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т. 2001. – 224 с.

30. Д-р Антоний І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоний І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309.

31. D-г Antoni J. Женщины при Чигиринском дворе / D-г Antoni J. // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; № 2. – С. 282–304; № 3. – С. 512–529.

32. В цьому контексті варто взяти до уваги записаний С. Науменком в Запорізькій області (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) в другій половині ХХ ст. переказ “На туркені оженюся...”. Він розповідає про повсякденні практики одруженого на туркені запорожця (Савур-могила: Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 229–230). “У минулі часи нинішнє село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті (на час запису переказу. – О.К.), а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного – жінки. Ну то що ж! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодого туркенею. Туди-сюди, узяв та й одружився на ній” (курсив мій. – О.К.) (С. 229). Записаний в 1827 році О. Стороженком в селі Чумаки на Катеринославщині (С. 244 вищезазначеного збірника) переказ “Про запорожця Ониська, і його жінку” розповідає про запорожця

на ймення Онисько, який “сидів” зимівником неподалік Дніпра. Якось у місті Миргороді він “побачив молоденьку гарну дівчину і одружився (курсив мій. О.К.) з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймишок (курсив мій. – О.К.). Одяг Онисько свою жінку, не наче кралю яку”. Однак не сиділось запорожцю з молодого дружиною. Як тільки він чув, що “збираються в киші на татар або на ногайців, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в киш...” (курсив та виділення мої. – О.К.) (Савур-могила: Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. – С. 268). Як бачимо, в пограничних українських землях Речі Посполитої чіткої межі між війною і миром не існувало, тилова повсякденність як ординарної, так і шляхетної жінки будь-якої миті могла перетворитись на фронтову – відбиття підступних нападів ворогів на козацькі зимівники, переслідування нападників, звільнення полонених і т. ін.

33. Життя “на кресах”, за влучним спостереженням Н. Мірзи-Авакянц, було небезпечним і бурхливим; близькість до степу, де кочували кримські татари, загрожувала повсякчасним татарським нападом, супроти якого держава не могла захистити людину за браком коштів для утримання війська, сильних фортець і замків. Саме через це “населенню самому доводилось дбати про охорону життя та свого добра і кожен жив на військовій нозі, готовий завжди до бою...” (курсив мій – О.К.) Див.: Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3.

34. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. / Мірза-Авакянц Н. – Полтава., 1920. – 94 с.

35. К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская “паленица” (жінка богатырь) / В. К-ш // КС. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 196–197.

36. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного деушкой в мужа / О. Левицкий // КС. – 1905. – № 1. – С. 89 – 97.

37. Термін “Історія жінок козацького Запорожжя” використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об’єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті та творенні національно-культурного простору.

38. Жінка воююча (воююча жінка) – жінка, яка бере безпосередню участь у бойових діях як солдат чи командир військових формувань воюючих сторін, а також належить до особового складу ополчень, добровільних підрозділів та різного роду партизанських і повстанських загонів.

39. Жіноча повсякденність воєнної епохи являє собою комплекс повсякденно-побутових реалій жінок, в яких провідну роль відіграє “військовий фактор”. До воєнної повсякденності жінок автор відносить структури